УДК 811.163.1(075.8)

Марія Скаб

(Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича)

ТЕРМІНОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ

У статті констатовано нагальну потребу переглянути термінологію, що стосується церковнослов'янської мови. З огляду на сучасне розуміння історії співіснування церковнослов'янської та української мов, усвідомлення величезного впливу української мови на церковнослов'янську мову так званого «руського» ізводу, внесок українських вчених у його стандартизацію, автор уважає, що коректніше було б цей ізвод церковнослов'янської мови називати «українським».

Ключові слова: староцерковнослов'янська мова, церковнослов'янська мова української редакції.

Мария Скаб. ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ЦЕРКОВНОСЛАВЯНСКОГО ЯЗЫКА

В статье констатирована острая потребность пересмотреть терминологию, касающуюся церковнославянского языка. Исходя из современного понимания истории сосуществования церковнославянского и украинского языков, осознания огромного влияния украинского языка на церковнославянский язык так называемого «русского» извода, вклад украинских ученых в его стандартизацию, автор считает, что корректнее было бы этот извод церковнославянского языка называть «украинским».

Ключевые слова: староцерковнославянский язык, церковнославянский язык украинской редакции.

Maria Skab. TERMINOLOGICAL PROBLEMS OF THE CHURCH-SLAVONIC LANGUAGE

The article touches upon the critical need to reconsider terminology, related to Church-Slavonic language. Taking into account modern understanding of the history of coexistence of the Church-Slavonic and Ukrainian languages, recognition of the great influence of the Ukrainian language on the Church-Slavonic language of the so called Rus' version, contribution of the Ukrainian scientists to its standardization, the author believes that it would be more correct to call this version of the Church-Slavonic language a Ukrainian version.

Key words: Old Church-Slavonic language, the Church-Slavonic language of the Ukrainian version.

Останні десятиліття були дуже важливими не лише для українського суспільства, становлення Української держави, але й для українського мовознавства. Переглянуто періодизацію історії української літературної мови, багато зроблено для усунення суб'єктивізму в оцінці розвитку української лексики та термінології, велику увагу приділено питанням, які в радянський час були фактично під забороною, зокрема дослідженню релігійної лексики та релігійного стилю. Однак такий перегляд ще не відбувся в царині, що стосується церковнослов'янської мови.

Раніше ми вже порушували питання назви першої писемної мови слов'ян [20], де обґрунтовували думку, що з огляду на новий етап розвитку лінгвістики в незалежній Україні та в умовах відсутності табу на вивчення мови церкви й релігії доцільно відновити термін *давньоцерковнослов'янська мова* щодо мови IX – XI ст. і включити його до ширшого поняття *церковнослов'янська мова* як ранній етап її розвитку.

Мета цієї статті – визначитися з терміном, пов'язаним із ізводами церковнослов'янської мови, бо точний термін, безсумнівно, увиразнює розуміння суті самого явища.

Загальновідомо, що власне переклади Кирила і Мефодія до нас не дійшли. Ми маємо лише копії, переписані в різних слов'янських країнах, а тому неоднорідні за своїми мовними ознаками. У них відображені не лише риси, властиві старослов'янській мові, але й особливості, характерні для окремих слов'янських мов. Такі місцеві різновиди давньої слов'янської мови називають *редакціями*, або *варіантами*, або *ізводами.* Варто зазначити, що І. Огієнко використовує ще термін *рецензія* як родовий для кількох редакцій. Так, наприклад, у межах старослов'янської мови східнослов'янської рецензії автор виокремлює старослов'янську мову української та північноруської редакцій [14, с. 98-197].

Як зазначає М. Станівський, із первісної старослов'янської мови найперше виник моравський варіант, у болгарський період - болгаро-македонський варіант старослов'янської мови з розгалуженнями на західноболгарський (македонський) і східноболгарський різновиди. Із часом на основі болгаро-македонського з'явилися руський та сербський варіанти старослов'янської мови. Названі варіанти – це перші місцеві відгалуження старослов'янської мови, які ще дуже тісно пов'язані між собою і фактично відбивають єдину літературну мову. Наприкінці XI ст., як указує М. Станівський, старослов'янська мова далеко відійшла від своєї першопочаткової живомовної основи й переродилася в штучну церковнослов'янську мову болгарського, східнослов'янського та сербського різновидів [22, с. 21–23].

Здебільшого саме так описують територіальні варіанти давньоцерковнослов'янської мови IX-XI ст. автори підручників. Зауважимо лише, що ці варіанти можуть мати різні назви і кількість їх також може бути неоднаковою: А. Майборода розрізняє болгарський, сербський, чеський, руський ізводи [7, с. 8]; Т. Іванова – болгарський, сербський, хорватський, чеський та руський [5, с. 13]; І. Огієнко виокремлює болгарський, сербський, хорватський, словінський, чеський, моравський, київський та новгородський ізводи [14, с. 7]; І. Царалунга називає староболгарську, моравсько-чеську, сербську, словенську, або паннонську, та староукраїнську редакції [26, с. 14].

Про пізніші періоди функціонування церковнослов'янської мови звичайно не згадують. Лише в підручнику О. Леути читаємо: «...хронологічно пізніші територіальні варіанти старослов'янської мови в науковій літературі називають церковнослов'янською мовою болгарської, сербської, чеської, хорватської та інших редакцій (або ізводів)» [6, с. 8]. Хоча далі автор зауважує, що головними з них є три ізводи – болгарсько-церковнослов'янський, сербсько-церковнослов'янський та русько-церковнослов'янський [6, с. 8]. Ці ж редакції церковнослов'янської мови згадують і Л. Біленька-Свистович та Н. Рибак, однак називають їх болгарська, сербська та українська [1, с. 20].

В. Сімович відповідно до місцевости виокремлює такі групи пам'яток нової церковнослов'янської мови: середньоболгарська церковнослов'янська, сербохорватська церковнослов'янська, східнослов'янська церковнослов'янська з відділом українським та московським і чеська група [19, с. 25]. За К. Дограмаджиєвою, місцеві різновиди старослов'янської мови приблизно з другої половини XI ст. прийнято називати церковнослов'янською мовою болгарської, російської, сербської, київської та інших редакцій чи ізводів [8, с. 57]. М. Штець називає чесько-словацьку, паннонсько-словінську, болгарсько-македонську і східнослов'янську (російську, українську та білоруську) редакції [28, с. 9], В. Німчук – болгарську, македонську, сербську, східнослов'янську з українською та російською підредакціями, хорватську (глаголичну), чеську та румунську редакції церковнослов'янської мови [9, с. 814].

Чеський учений Р. Вечерка зауважує, що «найважливішою і власне єдиною сполучною ланкою між початком старослов'янської мови і цілою її середньовічною традицією став болгарсько-македонський тип», з якого утворилися всі інші [29, с. 31]. Російський філолог В. Живов пише, що «різні ізводи церковнослов'янської мови *впливали один на одного*, і сьогоднішня «руська» редакція церковнослов'янської мови увібрала в себе результати багатьох віків цього розвитку» [4, с. 16].

А. Супрун та О. Молдован у книзі «Мови світу» (2005) указують, що в давній період (до XIV ст.) існували моравсько-чеський, хорватський, болгаро-македонський, сербський та

руський (давньоруський, східнослов'янський) ізводи, а в середній період (XIV–XV ст.) болгарський, який продовжував традицію болгаро-македонської церковнослов'янської мови, сербський, що продовжував традицію давньої сербської церковнослов'янської мови, російський (московський) та українсько-білоруський, які продовжували традицію давньоруської церковнослов'янської мови [23, с. 36–41].

Отже, науковці не лише виокремлюють різну кількість ізводів, але й по-різному визначають їхні межі та неоднаково їх називають.

Вадою періодизації А. Супруна та О. Молдавана вважаємо встановлення дуже пізніх початків української редакції церковнослов'янської мови. Як зауважують дослідники, народнорозмовні елементи, переважно київські як риси тодішньої мови метрополії, стихійно проникали в церковнослов'янську писемність ще в період Київської Русі, про що свідчать найдавніші писемні пам'ятки, починаючи з Остромирового Євангелія 1056-1057 рр.

Згадана пізня межа встановлення українського варіанту церковнослов'янської мови, думаємо, ґрунтується на уявленнях, поширених у радянській лінгвістиці, про те, що його початки припадають аж на XV ст. Так, наприклад, В. Русанівський 1985 р. зазначає, що з кінця XV ст. з'являються канонічні тексти, писані церковнослов'янською мовою, але з відчутним впливом народної української (так звана слов'яноруська мова) [18, с. 137–138]. Однак у порадянський час межі виникнення українського варіанту церковнослов'янської мови стали відсувати углиб століть. Зокрема, В. Німчук 1992 р. зауважує, що за часів Київської Русі (X ст.) у церковних богослужіннях використовували східний варіант болгаро-македонської редакції старослов'янської мови, з часом ця мова зазнала значного впливу живого мовлення східних слов'ян, так що через століття (кін. XI ст.) уже були сформовані основні риси східнослов'янської редакції старослов'янської мови, а з середини XII – кінця XIII ст. у Київській державі функціонує український різновид східнослов'янської редакції старослов'янської мови [12, с. 29]. Пізніше (2000 р.) дослідник уточнює, що ця давньосхіднослов'янська редакція власне є давньокиївською [11, с. 702].

Для того, щоб уточнити термін на позначення ізводу, який функціонував на наших землях тисячу років, варто розглянути його історію.

Руська редакція церковнослов'янської мови формується після офіційного хрещення Русі у 988 році, набуваючи своїх специфічних рис у фонетиці й морфології. Насамперед старослов'янські тексти в різних землях Київської Русі при читанні вимовляли згідно з рідномовними навичками. Зразковою була орфоепія головного міста держави – стольного Києва, який був і церковним центром, митрополичим містом. Як зауважують дослідники, на Русі букву «глаголь» читали як українське [г], «ять» вимовляли як [і], «єри» та «іжеі» вимовляли як українське [и], приголосні перед [и] та [е] не пом'якшували тощо, тобто це була українська вимова церковнослов'янського тексту [21]. Чи не основна морфологічна особливість пам'яток цього ізводу - особові закінчення -ть замість -ть в третій особі однини і множини дієслів теперішнього та простого майбутнього часів – також свідчить про українськість цього варіанту.

На нинішніх російських та білоруських землях формувалися свої різновиди церковнослов'янської мови. Але авторитет орфоепії стольного й митрополичого Києва був величезний, тому вона давалася взнаки й у цих краях. Так, на думку Л. Мошинського, до занепаду Київської Русі (1240) головним осередком писемності був Київ, тому до церковнослов'янської мови проникали передусім південноруські елементи. Немалу роль відіграв також новгородський осередок, північноруські мовні риси якого також проникали до церковнослов'янських текстів [27, с. 356]. Крім української редакції, що розвивалася у двох версіях: архаїчніша в Києві і більш насичена локальними елементами на галицько-волинській землі, і російської, від XIII ст. почала розвиватися третя – білоруська, позначена польським впливом.

Розвиток Московського князівства, могутність якого зростала з другої половини XIII ст., а також перенесення головної метрополії православної церкви з Києва до Москви (1329), створили, як зазначає Л. Мошинський, умови для розвитку російської редакції

церковнослов'янської мови. Однак загальновідомо, що з кінця XIV ст. аж до кінця XVI ст. важливу роль у розвитку церковної писемності на Русі відіграла так звана друга хвиля південнослов'янського впливу, пов'язана з діяльністю болгарських і сербських письменників, вихідців із захопленого турками Балканського півострова. Тому результатом реформи стало виправлення церковних книг за болгарськими зразками, що, власне, не дало можливості сформуватися російській редакції церковнослов'янської мови.

XVII ст. відоме широким розвитком освіти в Україні, українську орфоепію при читанні церковнослов'янських текстів культивували в київському колегіумі, пізніше – в Києво-Могилянській академії та інших навчальних закладах України, і так відбувалося аж до кінця XVIII ст. Випускники академії несли цю вимову далеко за межі України, зокрема в Росію, де дуже багато українців працювало учителями та духівниками, а «в придворних церквах українську вимову було заведено навіть офіційно» [16]. Із 1721 р. в Росії з'являються нові школи, учителями в них були майже виключно українці, які й поширювали по всіх закутках Росії український правопис М. Смотрицького.

Доказом існування української вимови богослужбових текстів у Росії є те, що в словах *Бог, Господь, благо* та похідних від них нормою сучасної російської мови є вимова фрикативного. Такою є і сучасна норма для читання церковнослов'янських текстів у російських церквах (див., зокрема, [3; 9; 17; 2]). І досі на півночі Росії російські старообрядці під час літургії букву ѓ читають як фрикативний звук, що частково відповідає українському, вимовляють тверді приголосні перед [ɛ], як і в українській мові [25].

Істотним чинником для нормування церковнослов'янської мови була поява перших її описів церковнослов'янської мови, що вклали в граматичні правила церковнослов'янську мову української редакції. Саме український варіант церковнослов'янської мови було опрацьовано в «Граматиці» Л. Зизанія (1596) і кодифіковано «Граматикою» М. Смотрицького (1619), адже остання виразно фіксує тверду вимову приголосних звуків перед **[е], [и],** чітко розрізняє **[г]** та **[ґ]** тощо. Л. Мошинський пише, що після поширення в XVII і XVIII ст. граматики М. Смотрицького, церковно-руська (українська) мовна норма почала проникати не тільки в Росію та на православний болгарсько-македонсько-сербський терен, але також до Хорватії, до тих, хто послуговується глаголицею, – католицьких хорватських глаголяшів [27, с. 356].

Подальшу історію церковнослов'янської мови подамо з покликаннями на статтю професора В. Живова «Історичний нарис про церковнослов'янську мову», уміщену в підручнику А. Плетньової та А. Кравецького «Церковнославянский язик», виданий під егідою Інституту російської мови ім. В. Виноградова РАН [4]. За В. Живовим, московський варіант церковнослов'янської мови зі своєю нормативною орфографією і морфологією приймає остаточні обриси з початком книгодрукування у другій половині XVII ст. При систематичній книжній справі неминуче поставали питання: якими повинні бути підстави для виправлення книг чи як відшукувати найкращий текст у найбільш справних рукописах. Від того, як вирішували ці питання, залежало дуже багато, мова йшла не тільки про те, як писати, але й про те, як вірити. Саме тому зміни в напрямкові книжної справи за патріарха Никона і царя Олексія Михайловича потягли за собою розкол Руської Церкви.

В. Живов зазначає: «Патріарх Никон, як і його противники, хотіли удосконалити богослужіння. При цьому він думав, що для виправлення російських церковних книг і обрядів кращим керівництвом можуть бути книги і обряди, прийняті в Україні, у Києві. Його приваблювало те, що в Києві було заведено правильне навчання, там була вища духовна школа (Києво-Могилянська академія), вивчали грецьку мову і видавали богослужбові книги, звіряючи їх із грецькими текстами. Тому в час патріарха Никона і його наступників книги в Москві видають за українськими виданнями, які, щоправда, попередньо підлягають особливому виправленню. Противники патріарха Никона, старообрядці, думали, що і в сучасних їм греків, що жили під турецьким володарюванням, і в українців, які постійно спілкувалися з католиками, і книги, і обряди зіпсовані; вони вважали, що виправлення потрібні, але спиратися вони повинні на власну традицію, на руське церковне передання і давні рукописи» [4, с. 19]. Тому старообрядці, які не прийняли реформ патріарха Никона, досі зберігають у користуванні, як

пише В. Живов, старий московський ізвод церковнослов'янської мови (зауважимо, що цей московський ізвод дуже вже подібний до українського, про що йшлося вище). У патріаршій же церкві утверджується інший ізвод, що виник зі сполучення українських норм із московськими в результаті роботи никонівських і післяниконівських справників. Ці справники брали за основу українські видання і виправляли їх, керуючись загальними граматичними правилами, а в окремих випадках і грецьким текстом. Так формується новий ізвод церковнослов'янської мови, який називають *синодальним церковнослов'янським або новоцерковнослов'янським.*

Аналогічну думку знаходимо й у «Граматиці церковнослов'янської мови» ієромонаха Аліпія (Гамановича), який зауважує: «Слов'янська мова у своєму основному складі, очевидно, була розроблена [...] на півдні та на південному заході» [3, с. 14]. І далі: «У XVII столітті, при патріархові Никоні, було проведено виправлення церковних книг, чи, правильніше сказати, новий переклад їх. Тоді ж була визначена й орфографія церковнослов'янської мови. У виправленні книг велику участь взяли київські вчені, а тому, безперечно, граматика, розроблена на півдні, була основою для визначення граматичних форм і орфографії» [3, с. 14]. Після цього, як зазначає автор, граматичний бік церковнослов'янської мови не мінявся, але текст церковних книг іноді зазнавав виправлень.

Так склалося історично, що в сучасній церковнослов'янській мові, яку в науці прийнято називати *новоцерковнослов'янською*, використовують, як пишуть А. Супрун та А. Молдован, головно «руський» ізвод із вимовними варіантами залежно від рідної мови мовця» [23, с. 31]. Подібну думку висловлював й І. Огієнко: «Один і той сам(ий) текст серби, болгари, росіяни й українці читають різно, по-своєму, зо своєю національною вимовою» [15, с. 7].

Як бачимо, так званий «руський» ізвод практично є українським. Однак через те, що «в російській мові від слів «Русь» і «Росія» утворюється один прикметник – *русский*, а назва *Русь* вживається як синонім сучасної Росії», лексеми *древнерусский* і *русский* сприймаються як визначення одного і того ж народу на різних історичних етапах» [10, с. 107]. Саме тому використання терміна *русский* приписує вказаний варіант Росії вже від початку існування цього ізводу. О. Тараненко писав про «омонімію визначень руської і російської мов, руського і російського народів.., що звичайно не усвідомлюється як така» і зауважував, що це є «яскравою і повчальною ілюстрацією впливу мови на свідомість!» [27, с. 36].

Отже, з огляду на сучасне розуміння історії співіснування церковнослов'янської та української мов, усвідомлення величезного впливу української мови на церковнослов'янську мову так званого «руського» ізводу, внесок українських учених у його стандартизацію, вважаємо коректнішим цей ізвод церковнослов'янської мови називати *українським*, як це роблять В. Сімович, Л. Біленька-Свистович та Н. Рибак. Це не лише підкреслить роль України в його формуванні, але й відновить історичну справедливість – укаже на справжнє місце мови побожного українського народу в загальнослов'янській спільноті мов.

ЛІТЕРАТУРА

1. Біленька-Свистович Л. В. Церковнослов'янська мова : підручник зі словником / Л. В. Біленька-Свистович, Н. Р. Рибак. – К.: Криниця, 2000. – 334 с.
2. Воробьёва А. Г. Учебник церковнославянского языка / А. Г. Воробьёва. – М. : Православ. Свято-Тихоновский гуман. ун-т, 2008. – 368 с.
3. Гаманович А., иером. Грамматика церковно-славянского языка / Иеромонах Алупій (Гаманович). – М. : Худ. лит-ра, 1991. – 271 с. – (Репринтне відтворення видання 1964 р.).
4. Живов В. М. Исторический очерк о церковнославянском языке / В. М. Живов // Плетнева А. А. Церковнославянский язык / А. А. Плетнева, А. Г. Кравецкий ; Российская академия наук, Институт русского языка им. В. В. Виноградова. – 5-е изд., стереот. – М. : АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2012. – С. 9–20.
5. Иванова Т. А. Старославянский язык / Т. А. Иванова. – 4-е изд., испр. и доп. – СПб. : Авалонъ, Издательский дом «Азбука-классика», 2008. – 240 с.
6. Леута О. І. Старослов'янська мова / О. І. Леута. – К.: Вища школа, 2001. – 255 с.
7. Майборода А. В. Старослов'янська мова / А. В. Майборода. – К. : Вища школа, 1975. – 294 с.

8. Материалы IX Международного съезда славистов: материалы дискуссии. – К.: Наук. думка, 1986. – 325 с.
9. Миронова Т. Л. Церковнославянский язык: Грамматика, упражнения, контрольные работы. Словарь / Т. Л. Миронова. – М., 2008. – 302 с.
10. Наконечний Є. Украдене ім'я : Чому русини стали українцями / Є. Наконечний; передмова Я. Дашкевича. – Вид. 5-е. – Львів: Піраміда, 2004. – 352 с.
11. Німчук В. В. Українська мова в християнських храмах / В. В. Німчук // Державність української мови і мовний досвід світу : матеріали Міжнародної конференції. – К., 2000. – С. 315–350.
12. Німчук В. Українська мова – священна мова / В. Німчук // Людина і світ. – 1992. – № 11–12. – С. 28–32.
13. Німчук В. Церковнослов'янська мова / В. Німчук // Українська мова. Енциклопедія. – 3-є вид., зі змінами і доп. – К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 814–816.
14. Огієнко І. Історія церковнослов'янської мови. – Т. V : Пам'ятки старослов'янської мови X–XI віків: Історичний, лінгвістичний і палеографічний огляд з повною бібліографією та альбом 155 знимків з пам'яток з кирилівською транскрипцією / І. Огієнко. – Варшава : Друкарня синодальна, 1929. – 493 с.
15. Огієнко І. Що то таке церковнослов'янська мова? / І. Огієнко // Старожитності. – 1992. – Ч. 4. – С. 7.
16. Огієнко І. Як треба вимовляти букву h в церковнослов'янських текстах: Історія букви h на Україні / І. Огієнко. – Тернів, 1921. – 18 с.
17. Ремнёва М. А. Церковнославянский язык : Грамматика с текстами и словарем / М. А. Ремнева, В. С. Савельев, И. И. Филичев. – М.: Изд-во МГУ, 1999. – 231 с.
18. Русанівський В. М. Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов / В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1985. – 232 с.
19. Сімович В. Нарис граматики староболгарської (староцерковнослов'янської) мови. – Прага, 1926 (на правах рукопису). – 385 с.
20. Скаб М. В. Проблема назви першої писемної мови слов'ян (рефлексії з приводу підручника Василя Сімовича «Нарис граматики староболгарської (староцерковнослов'янської) мови») / М. В. Скаб // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. – Сер. : Мовознавство. – Тернопіль: ТНПУ, 2005. – № 1(13). – С. 48–56.
21. Скаб М. В. Основні правила української вимови церковнослов'янського тексту / М. В. Скаб // Богословський вісник: зб. наук. праць. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2010. – № 3. – С. 112–122.
22. Станівський М. Ф. Старослов'янська мова / М. Ф. Станівський. – К.: Вища школа, 1983. – С. 21–23.
23. Супрун А. Е. Старославянский и церковнославянский язык / А. Е. Супрун, А. М. Молдован // Языки мира: Славянские языки / РАН. Институт языкознания; ред. колл. : А. М. Молдован, С. С. Скорвид, А. А. Кибрик и др. – М.: Academia, 2005. – С. 29–69.
24. Тараненко О. О. Мова Київської Русі: вузол історико-лінгвістичних і політико-ідеологічних проблем / О. О. Тараненко // Мовознавство. – 1993. – № 2. – С. 35–38.
25. Успенский Б. А. Архаическая система церковнославянского произношения (Из истории литургического произношения в России) / Б. А. Успенский. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1968. – 156 с.
26. Царалунга І. Б. Старослов'янська мова : навчальний посібник / І. Б. Царалунга. – Львів : Новий Світ – 2000, 2007. – С. 6–16.
27. Moszyński L. Wstęp do filologii słowiańskiej / L. Moszyński. – Wyd. 2-e, zmienione. – Warszawa: Wyd-wo naukowe PWN, 2006. – 410 s.
28. Štec M. Cirkevná slovančina / M. Štec. – Prešov, 2005. – 464 s.
29. Večerka R. Staroslověnština / R. Večerka. – Praha: SPN, 1984. – 232 s.

Стаття надійшла до редакції 2014 р.